

SZIGYÁRTÓ ERIK

A HABSBURG URALKODÓK UTAZÁSI SZOKÁSAI A 17–18. SZÁZADBAN

■ A Habsburg-házi uralkodók 17–18. századi utazásairól alapos történeti kutatásokat végzett Kulcsár Krisztina, aki többek között, II. József birodalmi utazásait elemezte. Ugyancsak e témakörben vizsgálódott Manhercz Orsolya, aki Ferenc József magyarországi és erdélyi utazásainak politikai hátterét tárgyalta különféle kontextusba helyezve. Ilyen körülmények között, Manhercz Orsolya, a témát politika-, sajtó-, mentalitás-, művelődés- és művészettörténeti szempontból vizsgálta. A szerző átfogó képet ad arról, hogy az osztrák császár utazásai során hogyan-miképpen próbált illeszkedni az akkori politikai atmoszférába. Következésképp ebben az értelemben az utazás több mint egy protokolláris eljárás. Az osztrák és orosz politikai elit utazásait nagy részletességgel tárgyalta Ring Éva és Dinnyés Patrik. Az ő kutatásai leginkább a Habsburg Monarchia és Orosz Birodalom balkáni politikáját célozták, valamint a két birodalom hosszú évekig tartó szövetségi kapcsolatrendszerét. Vér Virág Eszter tanulmányai nagyban segítettek megérteni Erzsébet királyné mitizált és heroikus alakját, rávilágítva arra a félig tényként kezelt dologra, hogy „Sissi” mintegy a magyar nép sorstársaként lép színre. Az 1860-as évek elején mutatkozott politikai közhangulat elriasztotta a királynét Magyarországtól, majd pedig a kiegyezést követően a magyarok patrónusaként jelenik meg.¹

Utazási szokások I. Lipóttól Mária Teréziáig

■ A Habsburg Birodalomban regnáló uralkodók a 17–18. században látványos és igen sokrétű utakat tettek meg. A Habsburg-ház utazásai szokásait évek óta nagymértékű figyelem övezi a kutatók részéről. Az eddigi eredmények alapján a következő utazási típusokat sorolhatjuk fel: udvari utazás – *Hofreise*, az udvari hivatalos utak – *Hoflager*, kirándulások – *Lustreise*, vadászatok alkalmával rendezett utak – *Jagdreise*, végül pedig az inkognitóutakról beszélhetünk – *Reisen al incognito*. Ez utóbbi utazástípus meglehetősen újszerűnek hatott a birodalomban, ahol az uralkodók utazásait, hivatalos bevonulásait költséges ceremóniák övezték.²

A *Hofreise*, vagyis az udvari utazás során politikai célokból indultak útnak az uralkodók az udvartartással együtt. Ezen utaknak igencsak kötött programjuk volt. Ide soroljuk a koronázásokat, országgyűléseket, menyegzőket, keresztelőkét stb.³ A szakirodalom alapján megállapítható, hogy a Habsburg-uralkodók egyáltalán nem kedvelték az utazásokkal járó nehézségeket, egyrészt az útviszonyok, másrészt a közlekedési eszközök kényelmetlensége miatt.⁴ III. Károly a fárasztó utak helyett inkább a karlsbadi fürdőbe pihent, lánya is inkább a rövidebb és egyszerűbb úti célokat választotta. A feljegyzések szerint inkább a környező kastélyaikban időzött, Scholtschhofba vagy Holicsba.⁵ Ezen túlmenően előszeretettel rendeztek vadászattal egybekötött utazásokat. Ilyen jellegű utazásokat indítványozott I. Lipót fia, a későbbi III. Károly, valamint veje Lotharingiai Ferenc. A többi utazáshoz képest ezek kevésbé voltak körülményesek, és anyagilag sem terhelte annyira a kincstárat.⁶ Ennél puritánabb

utazási típus az ún. inkognitó út volt, amelyet már- már védjegyszerűen II. Józsefhez kötnek, ami csak részben volt igaz, ugyanis birodalmába német-római császárként, később Magyarország koronázatlan királyaként érkezett. Azonban, az inkognitó utakat nem tekinthetjük Habsburg-„találmánynak”, hisz ez a 18. század közepétől már létező jelenség volt, gondolok itt elsősorban I. Frigyes Vilmosra és fiára II. Frigyesre.⁷

Ezeket az utakat nagyon alapos és precíz szervezés előzte meg. Az utazások megszervezését jellemzően a főudvarmester végezte. Komoly logisztikai feladat volt feltérképezni a 17–18. században, hogy mely útvonalakat érdemes bejelölni. Ugyanis ezen utazások során számolni kellett a „vadregényes tájak” kihívásaival, mint például: időjárás, útviszonyok, megfelelő szálláshelyek kiválasztása stb. A főudvarmester az udvari konferenciák alkalmával bocskájtotta az udvartartás elé az utazásokkal kapcsolatos felmerülő problémákat, kihívásokat. Ezeket a konferenciákon részt vett az Udvari Kamara elnöke, az udvari és államkancellár, a főistállómester és a főpostamester. Az udvari konferencián dőlt el, hogy milyen kellékekre van szüksége az udvartartásnak ezeken az utazásokon. Miután megtárgyalták az utazásokkal kapcsolatos kérdésköröket, a konferenciát vezető főudvarmester az itineráriumot továbbította az uralkodónak.⁸

II. Józsefet tartják az utazó császárnak, azonban I. Lipót is igen sokat utazott hivatalos ügyek intézése végett, ő azonban nem vetette meg a tiszteletére rendezett ünnepélyeket sem. Több mint 40 éves uralma alatt 39 alkalommal kelt útra.⁹ Az első nagy hivatalos útjára Lipótnak német-római császárrá koronázásakor került sor, amikor 1658-ban Frankfurtba utazott. Újabb ilyen jellegű útja Augsburgba vezetett fia császárrá koronázásakor.¹⁰

Lipót utazásaihoz adalékul szolgálhat az 1668-as pottendorfi látogatása. Pottendorfi útjára viszonylag kis létszámú udvari kísérettel érkezett, ami ebben az esetben 28 lovaskocsinyi embert jelentett. A császárt, Nádasdy III. Ferenc hívta meg a birtokára, annak érdekében invitálta meg a császárt, hogy az országot érintő ügyekbe nagyobb teret nyerjen, emellett összekötötte őket az oszmánkérdés. Nádasdy III. Ferenc gazdag múkincs gyűjteménnyel rendelkezett, mecénási programjának egyik sarokköve az oszmánellenes propaganda volt. A császárnak szimpatikus volt Nádasdy efféle programja, arra azonban maga sem számított, hogy később az országbíró is szerves részét képezni annak az összefogásnak, amely uralmát kívánta megdönteni.¹¹

Lipót pottendorfi tartózkodását a történeti munkák többféleképpen próbálták magyarázni. A látogatást illetően konkrét eredményre nem jutottak, annyi biztos, hogy a magyar király e látogatása megalapozhatta az uralkodó elleni összehangolt merényletet. Nádasdy III. Ferenc többek között Lipót kegyeit szerette volna elnyerni, annak érdekében, hogy Wesselényi után őt helyezze nádori pozícióba. Azonban az országbíró minden nemű próbálkozása kudarcot vallott, mert a nádori tisztség betöltésére nem kapott lehetőséget. Így, aztán Nádasdy két jó okot is talált arra, hogy fellépjen a király ellen.¹² Lipót pottendorfi látogatása rávilágított arra, hogy rendszere mennyire összeférhetetlen azokkal az elképzelésekkel, amelyet a magyar politikai elit tűzött ki céljával. Ugyanakkor az oszmánellenes propaganda mégis összeköti Lipótot és az országbírót.

III. Károly esetében is csak politikai jellegű utazásokkal találkozunk. Ezt leszámítva a korábban említett *Jagdreise*, vagyis a vadászattal egybekötött eseményeknek jelent meg. A király utazásainak minimalizálását vélhetően az országban uralkodó pénzhány okozhatta. Ezért, csak akkor vonta össze az udvartartást, és szerveztek nagy lélegzetű utakat, amikor az indokoltá vált.

Károly került a felesleges ceremóniákat, elsősorban az ország és a nép feletti atyáskodásra tett esküt, és az ünnepélyeket is ehhez mérten alakították ki. III. Károly inkább a birodalmon kívül tett *Lustreisé*kat, vagyis kedvtelésből fakadó utazásokat, Laxenburgha, illetve feleségével többször elzarándokolt Mariazelbe.¹³

Mária Teréziát sem sorolhatnánk az utazó uralkodók közé, ugyanis birodalmi és birodalmon kívüli utazásai meglehetősen csekély számúak. Egyszerűen a körülmények nem tették lehetővé, hogy a királynő többször útra keljen. Uralkodásának nagy részét az állandó gyermekszülés és a sorozatos hadiesemények tarkították.¹⁴ Hatalomra kerülése előtt 1738–1739-ben Toszkánába utazott férjével, Lotharingiai Ferencsel, ahol három hónapot töltöttek. Fia azonban kompenzálta az eddigi Habsburg-uralkodók utazási itineráriumának számát. II. József birodalmi utazásait, tisztségének megfelelően szervezték meg.¹⁵ Társuralkodóként elsősorban a hadsereg állandó ellenőrzése volt a feladata, emellett többször foglalkozott kül- és belpolitikai kérdésekkel. 1780-tól igyekezett minden olyan rendeletét törvényerőre emelni, amit társuralkodóként nem tehetett meg, mivel anyja jelentős mértékben korlátozta őt ebben. Így, utazásait is ennek jegyében valósította meg.¹⁶

II. József utazásai Magyarországon és Erdélyben

■ Mária Terézia 1741. március 13-án adott életet negyedik gyermekének, Józsefnek. A korai beszámolók szerint József érkezését nagy lelkesedés és ünnep kísérte. A trónörökös tiszteletére a lakóházakat ünnepi díszbe öltöztették, majd fáklvás felvonulás és zenés ünnepségek követték.¹⁷ Nagy öröm volt a negyedik gyermek világra jötte, hisz megszületett a régóta várt fiúörökös. Nevét Szent Józsefről kapta, akihez oly sokat imádkozott anyja azért, hogy egészséges gyermeket hozzon a világra.¹⁸

József már egészen kis korában makacsságáról tett tanúbizonyságot. József és testvéreinek a nevelésére gondosan odafigyeltek, hogy méltó trónörökösök faragjanak belőlük. A jó modor és a megfelelő viselkedés példamutatás érdekében Mária Terézia előszeretettel rendezett színdarabokat, ahol gyermekei voltak a szereplők. A „szereposztás” mögött az említett erények és a jó modor elsajátítása állt.¹⁹

József katonáskodásra való nevelését igen korán elkezdték, melynek egy katonai ezred kiállítása lett az eredménye. Az új parancsnok apja és nevelője kíséretében üdvözölte seregét.²⁰ Hatásos volt József ebbéli nevelése, ugyanis később társuralkodóként a Habsburg Birodalom hadseregének állandó felügyeletét bízta rá anyja. Birodalmi utazásait is ennek jegyében indította, ahol a hadsereg, a védművek és a közigazgatás hatékonyságát vizsgálta.²¹

II. József elszántságát és szünni nem akaró buzgóságát nagyban meghatározta a társuralkodói címe. Józsefet 1765-ben német-római császárrá koronázták. Apja halálát követően a császár is részt vett a birodalom ügyeit illető döntésekben.²² Feladatait igyekezett nagyon alaposan és precízen elvégezni, amelynek útjába olykor saját anyja állt. Újító politikájának homlokterében a szemleutak álltak, amelynek értelmében az uralkodó maga tapasztalja meg a helyi viszonyokat.²³

II. József, utazásai során feltérképezte Európa valamennyi országát, Kelet-Európától Nyugat-Európáig, Anglia kivételével a kor minden virágzó államában megfordult. Utazásai során alapos leírásokat készített, amit vagy ő maga, vagy az általa megbízott személyek rögzítettek.²⁴ Külföldi utazásai során jellemzően inkognitóban utazott, álnevet használva. Birodalmi utazásai során mellőzte az álnév használatát, ilyenkor mint német-római császár utazott. Nagyon fontos volt számára, hogy társadalmi és közigazgatási szinten is alapo-

san megismerje a birodalom tartományait. József közvetlenségéről volt híres, aki szívesen elbeszélgetett a birodalom tartományainak lakosaival, bízva abban, hogy így nagyobb eséllyel talál hatékony megoldást a fennálló helyi problémákra.²⁵

Az első jelentősebb „kimozdulása” egy családi utazással kezdődött, amikor anyjával, apjával és testvéreivel 1764-ben a pozsonyi országgyűlésre látogatnak, amelyet a bányavárosok feltérképezésével kötöttek egybe. 1768-ban Magyarországon, Szlavóniában és a Bánátban tart szemleutat. Ugyancsak ebben az évben látogat el a Pest katonai táborába. Majd 1770-ben indította meg a legnagyobb birodalmi útját, amikor Soprontól Temesvárig a közbeeső városokat tekinti meg. Több állomásos útvjáról hazatérve 1771-ben ismét Pest katonai táborában tesz látogatást. 1773-ben újra Bánátban és Erdélyben tartózkodik a császár. Innen hazatérve, a Habsburg-kormányzat elé terjesztette Erdély közgazgatási rendszerének az újjászervezését.²⁶

A fent megemlített években nemcsak a birodalom tartományaiban fordult meg, hanem Európa több országában is. 1769-ben II. Lipóttal utazik Rómába, ahol a pápaválasztó konklávét nézték meg.²⁷ 1775-ben ismét Itáliába utazik, ahol öccsével tesznek nagyobb lélegzetű körutat a fejedelemségekben. Erről az itáliai körútról nagy részletességgel számol be anyjának. A levélből az is kiderül, hogyan álcázta magát és milyen nevezetességeket látogattak meg. „Madame! A nagyherceg és én pár nappal ezelőtt érkeztünk meg Velenczébe, a következő éjszakán megjött Ferdinánd főherceg Milánóból, s végül legkisebb öcsém is. Itt létünk, minden utazásom programja szerint, incognito, Falkenstein gróf neve alatt néztem meg ebben a híres városban mindent, az idegenforgalom, a dogénak az adriai tengerrel való közeli eljegyzése miatt, rendkívül nagy. Megtekintettem a köztársaság világszerte ismert fegyvergyűjteményét, a melynek a kerülete harmadfél olasz mérföld, öcsém és Párma hercegeinek társaságában jelen voltunk egy regattán, meglátogattam különböző színházakat, egy nobilt, és Felsőgednek itteni követét, Durazzo marchesét.”²⁸

II. József számára kellő inspirációt nyújtottak I. Frigyes Vilmos és II. Frigyes porosz király útíttervei. I. Frigyes Vilmos utódjának II. Frigyesnek is a szívére kötötte, hogy politikai ügyekben ne hozzon úgy döntéseket, hogy nem utazott el személyesen, és nem tapasztalta meg a kialakult viszonyokat. I. Frigyes szerint az uralkodó és a lakosság személyes kapcsolatba lépése csak növelheti az uralkodó presztízsét.²⁹ Az utazásokkal együtt járó ünnepélyes ceremóniák eltörlését később maga II. Frigyes is rendeletbe foglalta. A későbbiekben, József is előszeretettel igazodott e szabályokhoz, és igyekezett a lakosságot is efelé terelni.³⁰

A birodalmi szemleút összeállítására az 1760-as években került sor. II. József első körben Cseh- és Morvaországot kívánta meglátogatni, majd 1768-ban Bánságba és Szlavóniába látogatott el. 1769 és 1773 között Erdélyt és a Magyar Királyságot állt szándékában felkeresni.³¹ A császár útítársa sógora, Albert szász-tescheni herceg volt, aki a közös út során feljegyezte mindazt, amit tapasztalt. Albert és Mária Krisztina házasságából adódóan Mária Terézia Albertet Magyarország főkapitányává nevezte ki. Albert annak érdekében, hogy jobban megismerkedjen Magyarországgal és Erdéllyel, II. József mellé szegődött, és amolyan tanulmányút keretében kísérte a császárt.³²

Az 1766–1773 közötti időszakban a birodalom tartományaiban állomásozó hadsereg és hadvédelem korszerűsítésére fókuszált Mária Terézia. Nagy hangsúly került a déli tartományok katonai tisztségviselőik és létesítmények felülvizsgálatára. Ennek érdekében, Mária Terézia katonai felügyelőket nevezett ki. A Habsburg Birodalom egyik főfelügyelője Franz Moritz von Lacy gróf

lett, tisztségének német megnevezése General-Inspektor der Armee volt.³³ A katonai létesítményeken belüli komoly vizsgálatok és korszerűsítések hátterében a hétéves háború állt. Az általános vélekedés szerint ugyanis a hadsereg korszerűtlensége miatt veszítették el a háborút a poroszok ellen. Ezt tetőzte Szilézia sikertelen visszaszerzése, ami komoly hadügyi tisztogatásokhoz és újjászervezésekhez vezetett.³⁴ Ilyen körülmények között, II. József 1768–1773-as utazásai nagyrészt a hadsereg és a védművek vizsgálatai miatt történtek. Természetesen, emellett más szempontok is érvényesültek, ha mondjuk az útjavításokra és az 1773-as erdélyi közigazgatási reformokra gondolunk.³⁵

A 18. század második felében nemcsak a hétéves háború kudarcai ébresztették rá a királynőt és fiát, hogy komoly hadügyi változásokat kell eszközölniük, hanem az 1768. évi orosz–török háború is. Noha a Habsburg Birodalom katonailag nem avatkozott be ebbe a háborúba, mégis komoly vizsgálatokat rendelt el a déli védműveknél.³⁶ Így az 1760-as évek végén a déli határörvidéken található erődítmények korszerűsítése került napirendre. Az erődítmények vizsgálatát II. József végezte, aki naplójában alaposan rögzítette az erődítmények építésének fázisait.³⁷

József Nagyszébenben személyesen részt vett a különböző gyűléseken, ahol első kézből értesülhetett a tartománnyal kapcsolatos teendőkről. A császárnak nem tetszett a hivatalnokok önkényes kinevezése, ezért alaposan megvizsgálta az ügyet.³⁸ A hivatali posztok betöltését jól láthatóan a vallási megosztottság határozta meg ekkoriban, amire a császárnak gyors megoldást kellett találnia. Ilyen körülmények között, Józsefet nem a vallási hovatartozás, hanem a rátermettség érdekelte. A hivatalnokjelöltekben a rátermettséget kereste.³⁹ Ezek olyan kérdések voltak, amelyek a problémamegoldó készséget vizsgálták. Minden hivatalnoknak más-más kérdéssor jutott. A császár által kidolgozott kérdések a következők voltak: „Milyen a kapcsolata a kincstartóságnak és a Guberniumnak? Milyen az ügyvitel? Hogyan lehetne ezen javítani? Milyen állapotban van az igazságszolgáltatás, és hogyan lehetne jobbá tenni?” A kérdésekre kapott válaszokat szintén jegyzőkönyvbe vették, amit a császár Bécsbe visszatérve az Államtanács elé terjesztett, a javaslatok között szerepelt: a sószállítás, a parasztság terheinek a könnyítése, a Szamos hajózhatóvá tétele, a bányák helyzete, valamint az erdők állapota.⁴⁰

1774. július elsején kiadott józsefi rendelet értelmében leváltották a korábbi hivatalnokokat. A császár hosszú listát készített azon személyekről, akik nem állják meg a helyüket a nekik kirendelt pozícióban, ezeket használhatatlannak, betegnek, öregnek vagy haladásellenesnek ítélte.⁴¹ Ilyen volt Teleki László guberniumi tanácsos, akit a császár így jellemzett: „Idős ember, aki teljesen a nemzeti előítéletek rabja. Van némi gyakorlata az ügyintézésben, a reformátusoknak mondhatni ő a pápa. Minden nemű újítás esküdt ellensége, különösen a szászoké [...]”⁴² Ezzel szemben a tehetséges, „becsületes és a feladatra termett erdélyi előkelőségeknek további bizalmat szavazott”. Nemes János országos főbízost rátermettnek érezte az általa kiszabott feladatra, de becsületesnek semmiképp, róla így írt a császár: „Amenynyire kiismerhettem, semmilyen vonatkozásban nem leltem nála őszinte indulatra. Minden megnyilatkozása többértelmű, csavaros volt [...]”⁴³ A császár nagyra becsülte emberileg Bethlen Miklóst, de semmiképp nem tartotta rátermettnek a feladatra. II. József alapos jellemzést adott Bethlenről, amelybe belefoglalta, hogy jó ember, de irányításra képtelen. Vélekedése szerint sem írni, sem beszélni nem tudott, a rászabott munkákat egy Strohmayr nevű titkár végezte.⁴⁴ Végül Kendeffy Elek nyerte el az uralkodó kegyeit, akit szintén nem kímélt jellemzése során, azonban kiemelte, hogy a tartomány ügyeit ő ismeri a legjobban, a meghallgatottak közül.⁴⁵

II. József miután visszatért Bécsbe, azzal a tervezettel állt az Államtanács elé, hogy vonják össze a partiumi vármegyéket, Máramaros vármegyét és a Bánságot, melynek központjául Nagyváradot tette volna. Tervezetét azonnal elutasították, mivel a bécsi tanácsosok úgy gondolták, hogy mindhárom térségben eltérő törvények és kiváltságjogok vannak érvényben, amelyek felborítása társadalmi elégedetlenséget váltana ki. A császár úgy vélte, csak egy ilyen jellegű központosított kormányzat tudna markáns változást eredményezni Erdély belpolitikájában.⁴⁶

III. Józsefnek időközben nemcsak a katonai erődítmények és köztisztviselők szelektálásával kellett szembenézni, hanem az egyes tartományokban uralkodó korrupcióval és rendeletek megsértésével. A fő problémát a haszontalan útépitések jelentették. Korábban, 1768-ban a Temesi Bánságban szembeült azzal a ténnyel, miszerint hivatalnokai ellentmondanak a császár rendeleteinek. Később, a császár halálát követően is egyre intenzívebbé válnak a felkelések a térségben.⁴⁷ A rendeletek semmibevétele az 1770. évi Baranya, Tolna és Veszprém vármegyékben eszközölt útjavítások során nyilvánult meg. Ekkor a korábbiaknál is nagyobb mértékű szabályszegéseket vélt felfedezni. A császár feljegyzései szerint szükséges volt az utak javítására, de nem oly mértékben, mint amit tapasztalt. A problémát a kincstár által biztosított anyagi források el nem számolása, valamint több ezer jobbágy önkényes kivezénylése okozta.⁴⁸

A császár olyan szemleutakat is tett, amelyek nem kimondottan egy-egy tartomány központját célozták meg, hanem a birodalom határait. II. József leginkább a déli Határőrvidékre fókuszált. A császár a déli Határőrvidéket fokozott figyelemmel követte a Balkán-félszigeten kialakult helyzet láttán. Évente több utat is megtett azért, hogy felmérje a tartományok helyzetét.⁴⁹ Uralkodásának utolsó szakaszát a birodalmi központtól távol töltötte, ugyanis az 1787-ban kirobbant orosz–osztrák–török háború lekötötte a figyelmét.⁵⁰

Végezetül elmondhatjuk, hogy az I. Lipót korától Mária Terézia idejéig terjedő időszak utazásait a dinasztiaán belül kiépülő szokásrend alapozta meg, kisebb nagyobb eltéréssel. Ezt a szokásrendet II. József szemleútjai nagyban átforgalmazták. A következő évszázad mozgalmas évtizedeinek derekán hatalomra kerülő Ferenc József ezt a kettős magatartást tanúsította a birodalmi körútjai alatt. Azt láthatjuk, hogy az 1848–49. évi események, és az ezt követő neoabszolútizmus kora, olyan ellenszenvet váltott ki a magyarokból, amely sorozatosan azt követelte, hogy különféle eszközökkel fogadtassa el a magyarsággal az új rendszert. Ezzel szemben II. József utazásaiból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a császár a tartományok jobbá tételét szerette volna elérni mindenféle kulcsintól mentesen. II. József megpróbált közvetlen kapcsolatot ápolni a birodalom lakosaival, társadalmi besorolástól függetlenül. Birodalmi körútjai során komolyan vette társuralkodói feladatát, az általa vélt problémákra azonnali megoldást szeretett volna, azonban anyja és Kaunitz kancellár nem minden esetben adtak szabad kezet neki. Ennek véget vetve 1780 után azon munkálkodott, hogy lehetősége szerint senki ne gátolja őt „munkájában”. Nemcsak a „belpolitikai stabilitást” próbálta elérni, hanem igen komoly szerepet vállalt Közép-Kelet-Európa politikai egyensúlyának a fenntartásában, ami Poroszországot, a Habsburg Birodalmat és Oroszországot illeti.

■ JEGYZETEK

1. Vér Virág Eszter: *Erzsébet. Mítosz és valóság a magyarok királynéképeben*. In: *A múlt feltárása – előítéletek nélkül*. ELTE BTK, Bp., 2006. 2.
2. Kulcsár Krisztina: *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768–1773*. (Doktori Mestermunkák) Bp., 2004. 32

3. Kulcsár Krisztina: *Ha főurak útra keltek 18. századi főúri utazástípusok Albert szász-tescheni herceg és Mária Krisztina főhercegnő közös utazásai alapján*. Aetas 34. évf. (2019) 3. sz. 20–21.
4. Pál Judit: *A Habsburg Monarchia története 1526–1848*. Mega, Kvár, 2014. 298–299.
5. Uo.
6. Ifj. Barta János: *A tizennyolcadik század története*. Pannonica Kiadó, Bp., 2000. 26–103.
7. Kulcsár: II. József utazásai... 32.
8. Uo.
9. Acsády Ignác: *Magyarország története I. Lipót és I. József korában (1657–1711)*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Társulat, Bp., 1898. 119.
10. Kulcsár: II. József utazásai... 33.
11. Toma Katalin: *Gróf Nádasdy III Ferenc mecénási működése társadalmi, anyagi és szellemi háttérrel*. Századok 144. évf. (2010) 4. sz. 854–857.
12. Toma Katalin: *Egy császári látogatás utóélete. I. Lipót Pottendorfban*. Fons: forráskutatás és történeti segédtudományok 9. évf. (2002) 1–3. sz. 345–358.
13. Kulcsár: II. József utazásai... 38–39.
14. Ifj. Barta János: *Mária Terézia*. Magyar História, Bp., 1988. 80.
15. Hahner Péter: *A régi rend alkonya*. Panem Kiadó, Bp., 2006. 212.
16. Uo. 39–41.
17. Molitor Ferenc: *II. József, a császári Don Quijote*. Gondolat Kiadó, Bp., 1987. 11.
18. Uo. 12.
19. Molitor: II. József... 36–37.
20. Uo. 38–41.
21. Tóth István György: *Magyarország a 18. században*. In: Uő (szerk.): *Milleniumi Magyar Történet Magyarország története a honfoglalástól napjainkig*. Osiris Kiadó, Bp., 2002. 309.
22. Ifj. Barta: *A tizennyolcadik... 140*.
23. Hajdu Lajos: *II. József igazgatási reformjai Magyarországon*. Levéltári Közlemények 53. évf. (1982) 1. sz. 133–134.
24. Molitor: II. József... 103.
25. Pál: *A Habsburg Monarchia... 298*.
26. Manhercz Orsolya: *Magas rangú hivatalos utazások Magyarországon a Bach-korszakban. Ferenc József látogatásai 1849–1859 között*. Diktóri Disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Bölcsészettudományi Kar. 26–27.
27. Gianone András: *II. József és Péter Lipót toszkánai nagyherceg levelezése 1781–1790. Két felvilágosult uralkodó kapcsolata levelezésük tükrében*. Eötvös Lóránd Tudományegyetem. (Szakdolgozat) 1995. 17.
28. Supka Géza (ford.): *II. József válogatott levelei*. Franklin Társulat, Bp., 1913. 18.
29. Illés Eszter: *II. Frigyes szerepe a fuvolairodalomban, a kultúra-mecenatúra jelentősége a porosz királyi udvarban*. Pécsi Tudományegyetem Művészeti Kar Doktori Iskola, 2022. 11. (Doktori Szakdolgozat)
30. Kulcsár: II. József utazásai... 55.
31. Ifj. Barta János: *A kalapos király emlékezete. II. József és Magyarország*. Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012. 37.
32. Uo. 197–198.
33. Gonda Imre – Niederhauser Emil: *A Habsburgok*. Pannonica Kiadó, Bp., 1998. 119.
34. Kulcsár: II. József utazásai... 205.
35. Uo.
36. Barbara Jelavich: *A Balkán története 18–19. század*. Osiris Kiadó, Bp., 1996. 137.
37. Kulcsár: II. József utazásai... 206–207.
38. Uo. 458.
39. Molitor: II. József... 94.
40. Kulcsár Krisztina: *II. József erdélyi látogatása 1773-ban, és utazásának hatása a közigazgatásra*. In: Egyed Emese – Pakó László – Sófalvi Emese (szerk.): *Certamen VII. Nyelv-, irodalom-, néprajz-, színház-, film- és zenetudomány, történelem*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2020. 459.
41. Molitor: II. József... 130.
42. Kulcsár: II. József erdélyi látogatása... 460.
43. Uo.

44. Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély rövid története*. Akadémia Kiadó, Bp., 1989. (<https://mek.oszk.hu/02100/02109/html/346.html#352>) megtekintés ideje: 2024. 08. 06.
45. Kulcsár: II. József erdélyi látogatása... 461.
46. Uo. 463.
47. Ifj. Barta: A tizennyolcadik... 219.
48. Kulcsár: II. József erdélyi látogatása... 329.
49. Jelavich: A Balkán... 104–137.
50. Manhercz: Magas rangú hivatalos utazások... 28.

